

Джерела аграрного

права України: сучасний стан та перспективи

Т. О. Коваленко

кандидат юридичних наук, доцент юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджуються загальні та спеціальні ознаки джерел аграрного права України; аналізується стан наукових досліджень окремих джерел аграрного права; обґрунтовуються висновки щодо визнання правових звичаїв, правових прецедентів та квазіпрецедентів джерелами аграрного права України; окреслюються напрями систематизації аграрного законодавства України.

Ключові слова: джерела аграрного права, правові звичаї, правові прецеденти, правові квазіпрецеденти, систематизація аграрного законодавства України.

В статье исследуются общие и специальные признаки источников аграрного права Украины; анализируется состояние научных исследований отдельных источников аграрного права; обосновываются выводы относительно признания правовых обычаев, правовых прецедентов и квазипрецедентов источниками аграрного права Украины; предлагаются направления систематизации аграрного законодательства Украины.

Ключевые слова: источники аграрного права, правовые обычаи, правовые прецеденты, правовые квазипрецеденты, систематизация аграрного законодательства Украины.

In the article the general and special features of agrarian law sources in Ukraine have been investigated; the state of scientific studies of some agrarian law sources has been examined; the conclusions concerning the recognition of legal practices, legal precedents and kvaziprecedents as Ukrainian agrarian law sources have been justified; the directions of Ukrainian agrarian legislation systematization have been proposed.

Keywords: agrarian law sources, legal practices, legal precedents, legal kvaziprecedents, Ukrainian agrarian legislation systematization.

З авершення аграрної і земельної реформ в Україні зумовлює потребу дослідження сучасної системи, структури і змісту аграрного законодавства та інших джерел правового регулювання у сфері виробництва сільськогосподарської продукції у контексті їх узгодження з Конституцією України, систематизації та адаптації до права ЄС та умов участі в СОТ.

Самостійне значення аграрного права в правовій системі нашої держави обумовлено наявністю специфічних джерел зазначеної галузі права. Джерела аграрного права – це зовнішня форма існування аграрно-правових норм. Юридична природа нормативних джерел у сфері регулювання аграрних відносин активно досліджувалась у радянський час і не втрачає своєї актуальності в науці аграрного права України. Джерела колгоспного права були предметом наукових досліджень З. С. Беляєвої [1], М. І. Козиря [2], В. З. Янчука [3] та інших радянських науковців. Джерела радянського сільськогосподарського права комплексно досліджував Г. Ю. Бистров [4]. У науці аграрного права України до проблем зовнішнього закріплення аграрно-правових норм звертались Н. О. Багай [5], А. Л. Бейкун [6], Ц. В. Бичкова [7], Я. З. Гаєцька-Колотило

[8], А. М. Земко [9], В. М. Єрмоленко [10], В. Л. Мунтян [11], В. В. Носік [12], В. І. Семчик [13], А. М. Статівка [14], О. О. Погрібний [15], Н. І. Титова [16], В. Ю. Уркевич [17], В. В. Янчук [18], В. З. Янчук [19], Т. О. Коваленко [20] та ін., у працях яких аналізуються напрямки систематизації аграрного законодавства, юридичне значення Конституції України, законів та підзаконних нормативно-правових актів у регулюванні аграрних відносин, місце судової практики серед джерел аграрного права, перспективи адаптації аграрного законодавства до вимог СОТ та ЄС тощо. Актуальність вказаних проблем зумовлює необхідність аналізу сучасного стану джерел аграрного права як самостійної галузі права України та формулювання напрямків їх розвитку на перспективу з метою забезпечення ефективності правового регулювання аграрних відносин та гарантування продовольчої безпеки нашої держави. Потреба таких наукових розробок зумовлена ще й тим, що в національній доктрині аграрного права зазначені проблеми залишаються недостатньо розробленими подібно до того, як ці питання розглядалися у теорії колгоспного та сільськогосподарського права.

Для джерел аграрного права притаманні загальні риси, які характеризують джерела будь-якої галузі права, а саме: а) вони мають офіційний, публічний характер, який надається двома шляхами: шляхом правотворчості, коли нормативні документи видаються уповноваженим органом держави, тобто походять від держави, та шляхом санкціонування, коли державні органи схвалюють соціальні норми (звичаї, корпоративні норми), надають їм юридичної сили; б) приймаються державою або санкціонуються нею у чітко визначеному порядку (законодавчий процес, «указна» правотворчість Президента, санкціонування звичаїв тощо); в) мають письмовий, документальний характер та певну зовнішню форму, яка містить назву та вид джерела; мають

вказівку на державний орган, який прийняв або санкціонував джерело права; дату прийняття тощо; г) розраховані на неодноразове застосування та поширюються на невизначене коло осіб, тобто мають нормативний характер. Не відносять до джерел аграрного права індивідуальні юридичні акти, в яких містяться не юридичні норми, а результати індивідуальних дій з певних питань; г) дотримання їх вимог забезпечується примусовою силою держави.

Водночас джерелам аграрного права притаманні, крім загальних, особливі, відмінні від джерел інших галузей права юридичні ознаки, а саме: а) наявність уніфікованих актів аграрного законодавства, які є ядром аграрного законодавства; б) відсутність єдиного кодифікованого акта; в) велика вага та значимість актів локальної правотворчості; г) збереження рекомендаційної правотворчості; г) використання правових норм інших галузей права, які водночас належать і до норм аграрного, і до норм інших галузей права (земельного, фінансового, господарського тощо); д) зростання ролі міжнародних норм права, уніфікація національного аграрного законодавства відповідно до вимог міжнародного права, умов участі в СОТ та його адаптація до законодавства ЄС.

Сучасний стан системи джерел аграрного права свідчить про певні тенденції у їх становленні та розвитку. Джерела аграрного права містять аграрно-правові норми, які врегульовують відносини у сфері виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції фізичними та юридичними особами – суб'єктами аграрного господарювання, а також відносини у сфері забезпечення ефективного сільськогосподарського виробництва вказаними особами (матеріально-технічного забезпечення, державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, соціального розвитку села, сільськогосподарського доглядництва, підсобних виробництв та про-

мислів тощо). Необхідність у відокремленому, самостійному правовому регулюванні відносин щодо виробництва саме сільськогосподарської продукції обумовлюється як особливостями самого процесу сільгоспвиробництва, так і особливим значенням зазначеної продукції для гарантування конституційного права кожного на достатнє харчування та забезпечення внутрішньої і зовнішньої продовольчої безпеки України. Незважаючи на значення сільськогосподарського виробництва та сільськогосподарської продукції у забезпеченні національної безпеки, проект Закону України «Про продовольчу безпеку» (реєстр. № 8370-1) був лише в 2011 р. прийнятий за основу, відсутні ефективні правові механізми гарантування конституційного права на достатнє харчування як складової права на достатній життєвий рівень.

Розвиток аграрного законодавства України протягом останніх двадцяти років свідчить про наявність двох основних тенденцій – уніфікації правового становища суб'єктів аграрного господарювання та диференціації й ускладнення правового регулювання виробництва окремих видів сільськогосподарського виробництва. Зазначені тенденції нормотворення загалом позитивно впливають на ефективність правового регулювання сільгоспвиробництва. Разом з тим є ряд істотних недоліків закріплення вказаних норм у джерелах аграрного права, що ускладнює правове регулювання аграрних відносин. Так, на початку 2000 р. переважна більшість Колективних сільськогосподарських підприємств (далі – КСП) була реструктуризована відповідно до Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р., проте Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» не скасований. Водночас створені в процесі реструктуризації КСП приватно-орендні підприємства не мають окремо-

го законодавчого регулювання, хоча необхідність прийняття Закону України «Про приватно-оренді підприємства» була неодноразово обґрунтована в аграрно-правовій науці [21]. Близько 30 законів та понад 80 підзаконних нормативно-правових актів регулюють здійснення окремих видів сільськогосподарського виробництва. Проте в Україні не прийнято єдиного, комплексного нормативно-правового акта, спрямованого на встановлення загальних правових засад, форм, видів виробництва сільськогосподарської продукції. Залишаються нереалізованими пропозиції науковців щодо необхідності прийняття окремого Закону України про товарне сільськогосподарське виробництво [22] чи внесення змін до Господарського кодексу України з метою врегулювання аграрного підприємництва, передбачивши для нього сприятливий пільговий режим (в оподаткуванні, кредитуванні, страхуванні, розвитку ринкової інфраструктури, застосуванні особливих механізмів легалізації та банкрутства) [23].

Закріплений у Конституції України принцип верховенства права передбачає різноджерельну природу права. У теорії права виділяють три основні види джерел права, які відповідають трьом формам позитивного права – право законодавця (нормативні юридичні акти), право народу (правові звичаї) та право суду (правові прецеденти). Провідне місце серед джерел аграрного права займають нормативно-правові акти. Водночас відбувається зростання ролі та значення нормативно-правових договорів, правових звичаїв, рішень судових органів у регулюванні аграрних відносин. Особливим видом нормативних юридичних актів є міжнародно-правові акти – акти міжнародного співтовариства (декларації, хартії, пакти, конвенції, протоколи), правові норми яких за умови надання згоди на обов'язковість Верховною Радою України розповсюджуються на територію України з метою врегулювання аграрних відно-

син та забезпечуються державою. Незважаючи на значну кількість міжнародно-правових договорів, спрямованих на регулювання аграрних відносин, та їх пріоритет порівняно з аграрними законами, зазначені джерела аграрного права не стали предметом комплексного наукового дослідження у правовій доктрині. Поза сферою наукових пошуків залишаються також джерела аграрного права, як правові звичаї, які широко застосовувалися для регулювання відносин у сфері сільгоспвиробництва до початку ХХ ст. на території України та зберегли певне значення у регулюванні аграрних відносин низки іноземних держав.

Як джерело аграрного права України можна розглядати також інтерпретаційно-правовий прецедент – акт казуального (від. лат. *casus* – випадок) офіційного роз'яснення (тлумачення) органом державної влади змісту правової норми, що набуває загальнообов'язкового характеру при з'ясуванні цієї норми в усіх наступних випадках її застосування іншими державними органами. Так, відповідно до ст. 46 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р., ратифікованої Законом України від 17 липня 1997 р., для нашої держави є обов'язковими судові прецеденти Європейського суду з прав людини щодо захисту аграрних прав громадян України. Відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. передбачено, що суди при розгляді справ застосовують зазначену Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як джерело права.

Законодавче визнання практики ЄСПЛ джерелом аграрного права зумовлює необхідність аналізу практики суду, спрямованої на гарантування аграрних прав та інтересів, у доктрині аграрного права України. Це завдання ускладнюється відсутністю систематизованих рішень ЄСПЛ у сфері аграрних відносин, офіційних перекладів рішень

українською мовою, а також нечіткістю законодавчих приписів щодо того, яка саме практика суду є джерелом аграрного права – у справах проти України чи вся практика взагалі. Так, Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» під рішеннями зазначеного суду розуміються саме рішення у справах проти України, а саме: а) остаточне рішення ЄСПЛ у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; б) остаточне рішення ЄСПЛ щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) рішення ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення ЄСПЛ про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України. Тим часом до практики Європейського суду, яка визнається джерелом права, зокрема й аграрного права, у ст. 1 зазначеного Закону віднесено практику ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини.

У юридичній літературі зазначається, що на практиці рішення ЄСПЛ, які прийняті у справах проти інших країн – членів Ради Європи і сторін Конвенції, в Україні не застосовуються і законодавцем не враховуються, що суттєво збіднює практику ЄСПЛ, яка визнається джерелами права України, хоча такий підхід є характерним і для інших держав [24, с. 55]. Крім цього, застосування практики ЄСПЛ як джерела аграрного права України з огляду на п. 1 ч. 1 ст. 92 у поєднанні з ч. 1 ст. 8 Конституції України має зводитись лише до виключних випадків відсутності, застарілості чи явної несправедливості норм аграрних законів, які мають визначати права людини в Україні [25]. З урахуванням вимог ст. 57 Основного Закону України, відповідно до якої закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення, видається неконституційним застосу-

вання як джерел аграрного права не перекладених та офіційно не опублікованих рішень ЄСПЛ, які визначають аграрні права та обов'язки громадян.

Відповідно до Закону України «Про доустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. рішення Верховного Суду України, прийняте за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права в подібних правовідносинах, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначену норму права, та для всіх судів України. Суди зобов'язані привести свою судову практику у відповідність до рішень Верховного Суду України. Зазначені норми дають підстави для включення до джерел аграрного права судового прецеденту – рішень Верховного Суду України, – прийнятого за наслідками розгляду аграрного спору. На протипагу цьому роз'яснення вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду України за результатами узагальнення судової практики з питань застосування аграрного законодавства при розв'язанні спорів відповідної судової юрисдикції мають рекомендаційний характер, що не дає підстави віднести їх до джерел аграрного права. Наявність зазначених тенденцій у формуванні судової практики при розв'язанні аграрних спорів обумовлює актуальність комплексних наукових досліджень ролі й значення судових та інших правових прецедентів серед джерел аграрного права України.

Правові прецеденти необхідно відрізняти від рішень Конституційного Суду України (далі – КСУ), який в межах своїх повноважень вирішує питання конституційності нормативно-правових актів аграрного законодавства та рішень судів загальної юрисдикції, якими скасовуються нормативно-правові акти на підставі їх невідповідності законодавству. Рішення судів із зазна-

чених питань є актами судової «негативної» правотворчості у вигляді судових рішень і можуть розглядатися як джерела аграрного права, оскільки змінюють або скасовують аграрно-правові норми. Проте такі акти не належать до судових прецедентів, оскільки за своєю юридичною природою вони не є розв'язанням конкретного аграрного спору.

Не мають ознак судового прецеденту також висновки КСУ щодо офіційного тлумачення законодавства, оскільки підставою для надання офіційного тлумачення є практична необхідність в офіційній інтерпретації положень Конституції України чи аграрних законів, тим часом як для створення судового прецеденту необхідна наявність аграрного спору або факту порушення прав суб'єктів аграрних відносин. Більше того, у разі наявності аграрного спору КСУ відмовляє у відкритті конституційного провадження, оскільки вирішення питань, віднесених до компетенції судів загальної юрисдикції, не належить до його повноважень.

Висновки КСУ щодо офіційного тлумачення Конституції України та земельних законів, рішення КСУ щодо конституційності нормативно-правових актів аграрного законодавства, а також рішення судів загальної юрисдикції щодо скасування незаконних актів аграрного законодавства можна розглядати як правові квазіпрецеденти – одне з джерел аграрного права України. Аналіз практики діяльності КСУ свідчить, що за двадцять років в Україні прийнято лише два рішення органу конституційної юрисдикції (Справа про визначення мінімальної ціни на цукор від 15 квітня 2004 р., Справа щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 11 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 24 листопада 2009 р.), які спрямовані на регулювання

саме аграрних відносин, що явно недостатньо для забезпечення ефективного аграрно-правового регулювання та гарантування продовольчої безпеки держави. Проте є ряд рішень, які мають дотичний характер до регулювання аграрних відносин (Справа про тлумачення терміна «передача земельних ділянок» від 5 лютого 2004 р., Справа про постійне користування земельними ділянками від 22 вересня 2005 р., Справа про земельні аукціони від 1 листопада 2008 р., Справа про тлумачення терміна «законодавство» від 9 липня 1998 р., Справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї» від 3 червня 1999 р. та ін.). Проте правова природа нормативних актів КСУ, а також аграрно-правові норми, які потребують офіційного тлумачення, не стали предметом комплексного наукового дослідження у теорії аграрного права.

У теорії права та аграрно правовій науці відсутня однастийна позиція вчених щодо визнання джерелами права, крім рішень та висновків, також правових позицій КСУ, які формулюються не в регулятивній, а в мотивувальній частині нормативно-правового акта зазначеного суду. Так, відповідно до правової позиції КСУ, викладеної в Рішенні від 26 грудня 2011 р., передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою зокрема через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Крім цього, такі заходи можуть бути обумовлені необхідністю запобігання чи усунення реальних загроз економічній безпеці України, що згідно з ч. 1 ст. 17 Конституції України є найважливішою функцією держави. Так, суддя КСУ В. М. Кампо в окремій думці зазначає, що для єдиного органу конституційної юрисдикції завжди головною у рішенні є мотивувальна частина, в якій він закладає правові позиції, що ма-

ють значення для правової системи держави загалом, оскільки в ньому КСУ не тільки вирішує відповідний конституційний спір, але й розв'язує певні загальні проблеми даної системи [26]. У теорії права зазначається, що правові позиції КСУ увібрали в себе ознаки різних джерел права, проте не можуть бути віднесені до жодного з офіційно визнаних джерел права [27, с. 15; 28, с. 120]. З урахуванням характерних ознак правових позицій КСУ (приймаються як акт державного органу; мають загальнообов'язкове, офіційне значення; є орієнтиром у правотворчості та правозастосуванні; мають універсальний та сталий характер; характеризуються правовою визначеністю), зазначені акти органу конституційної юрисдикції можна віднести до джерел аграрного права України.

Реалізація курсу на європейську інтеграцію України зумовлює необхідність проведення адаптації національного аграрного законодавства до вимог ЄС. Адаптація аграрного законодавства – це процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів, які є джерелами аграрного права України, у відповідність до *acquis communautaire*. Серед пріоритетних напрямів адаптації національного аграрного законодавства до *acquis communautaire* є законодавство у сфері безпечності та якості продуктів харчування, ветеринарного та санітарного благополуччя населення. У теорії аграрного права досліджуються окремі напрями адаптації національного аграрного законодавства до вимог ЄС, проте комплексні наукові праці відсутні. Проведення таких наукових пошуків значно ускладнено відсутністю систематизації актів *acquis communautaire* в аграрній сфері та їх перекладів державною мовою.

В Україні спостерігається тенденція до вклучення спеціалізованих аграрно-правових норм до нормативно-правових актів, які раніше не враховували специфіку сільськогосподарської діяльності (на-

приклад, Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції від 30 червня 1999 р.). Зазначені тенденції позитивно впливають на механізм правового регулювання аграрних відносин, оскільки диференціюють правове регулювання з урахуванням особливостей саме сільськогосподарського виробництва. З метою забезпечення ефективності аграрно-правового регулювання процеси диференціації правового регулювання аграрних відносин бажано поєднувати з уніфікацією правового регулювання зазначених відносин. Упродовж понад двадцяти років здійснення аграрної реформи, формування та розвитку аграрного законодавства в Україні не прийнятий комплексний нормативно-правовий акт, який би став стрижнем аграрного права та законодавства. Прийнятий ще в 1990 р. Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» давно втратив таке значення внаслідок наявності норм переважно декларативного характеру, хоча він не скасований в офіційному порядку. Не стали основою розвитку аграрного законодавства Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р., який має досить вузьку сферу правового регулювання, та Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р., який є строковим нормативно-правовим актом.

У доктрині аграрного права немає єдності щодо форми нормативно-правового акта при проведенні кодифікації аграрного законодавства. Так, пропонується прийняти Основи аграрного законодавства (Н. І. Титова), Аграрний кодекс (В. В. Янчук), Закон «Про АПК» (А. Л. Бейкун), Закон «Про сільське господарство України» (В. В. Юрчишин, О. М. Онищенко, Н. І. Титова, А. М. Статівка), Закон «Про пріоритетність розвитку сільського господарства

України» (В. Ю. Уркевич). При визначенні виду та напрямків систематизації аграрного законодавства необхідно враховувати сучасний стан та перспективи розвитку аграрного права України. У теорії права звертається увага на те, що систематизацію аграрної галузі законодавства, предмет регулювання якого ще не є достатньо визначений, раціонально здійснювати шляхом інкорпорації і консолідації існуючих нормативно-правових актів. Зарубіжна практика переконливо свідчить, що впродовж тривалого часу можуть існувати не кодифіковані, а інкорпоровані та в інший спосіб систематизовані правові акти. І лише з часом, коли в цьому виникає потреба, відбувається кодифікація [29, с. 171].

З урахуванням зазначеного в Україні доцільно провести поетапну систематизацію аграрного законодавства у декілька етапів: 1) інкорпорація аграрного законодавства за окремими аграрно-правовими інститутами; 2) кодифікація аграрного законодавства за окремими аграрно-правовими інститутами; 3) кодифікація аграрного законодавства шляхом прийняття окремого закону, який би визначив загальні засади, принципи, напрями регулювання аграрних відносин; 4) кодифікація аграрного законодавства у формі Аграрного кодексу України за умови формування предмета та системи аграрного права, стабілізації нормотворчого процесу, завершення реформування аграрних відносин.

Список використаної літератури

1. *Беляева З. С.* Источники колхозного права / З. С. Беляева. – М.: Наука, 1972. – 255 с.
2. *Козырь М. И.* Совершенствование аграрного законодательства России / М. И. Козырь // Стан та перспективи розвитку аграрного права: мат. Міжнар. наук.-теор. конф., присв. 80-річчю д.ю.н., проф., акад. АПрН України В. З. Янчука [Київ, 26-27 травня 2005 р.]. – К.: Магістр-XXI сторіччя, 2005. – С. 88-92.
3. *Янчук В. З.* Теоретические проблемы кодификации законодательства о колхозах: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 714 / В. З. Янчук. – М.: Всесоюзный научно-исследовательский институт советского законодательства, 1969. – 38 с.
4. *Быстров Г. Е.* Источники советского сельскохозяйственного права / Г. Е. Быстров. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 188 с.
5. *Багай Н. О.* Конституційні засади аграрного законодавства України / Н. О. Багай // Актуальні питання реформування правової системи України: зб. наук. статей за мат. II Міжвуз. наук.-практ. конф. [27-28 травня 2005 р., м. Луцьк]. – Луцьк, 2005. – С. 168-172.
6. *Бейкун А.* Проблемні питання впливу кодифікації та систематизації аграрного законодавства на динамізм процесів у сфері АПК / А. Бейкун // Право України. – 1998. – № 11. – С. 42-46.
7. *Бичкова Ц.* Регулювання сільськогосподарської діяльності і співвідношення цивільного та аграрного законодавства / Ц. Бичкова // Право України. – 1996. – № 7. – С. 41.
8. *Гаецька-Колотило Я. З.* Проблеми екологізації аграрного законодавства / Я. З. Гаецька-Колотило // Екологічне законодавство України: стан та перспективи розвитку: мат. міжнар. наук.-практ. конф.; [м. Харків, 13-14 груд. 2007 р.]. – Х.: Право, 2008. – С. 57-60.
9. *Земко А. М.* Закон як джерело аграрного права / А. М. Земко // Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики: мат. міжн. наук.-практ. конф.; [21-22 травня 2010 р., м. Біла Церква]. – Біла Церква, 2010. – С. 64-65.
10. *Єрмоленко В. М.* Приведення аграрного законодавства у відповідність до вимог законодавства Європейського Співтовариства / В. М. Єрмоленко // Проблеми гармонізації законодавства країн СНД та Європейського Союзу: мат. міжн. наук.-практ. конф. – Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004. – С. 139-140.

11. *Мунтян В. А.* Розвиток аграрного законодавства / В. А. Мунтян // Держава і право. – 1999. – Вип. 4. – С. 397-399.
12. *Носік В. В.* Проблеми кодифікації аграрного законодавства України / В. В. Носік // Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України: перспективи в ХХІ ст.: мат. міжн. наук. конф. [27-28 квітня 2006 р., м. Біла Церква]. – Біла Церква, 2006. – С. 17-19.
13. *Семчик В. И.* Проблемы адаптации аграрного законодательства Украины к законодательству Европейского Союза / В. И. Семчик // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы. – К.: Юринком Інтер, 2003. – С. 411-424.
14. *Статівка А. М.* Про аграрне законодавство і проблеми його вдосконалення в сучасних умовах / А. М. Статівка // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 7. – С. 7-9.
15. *Погрібний О. О.* Аграрне право України: сучасний стан та перспективи розвитку / О. О. Погрібний // Право України. – 2008. – № 5. – С. 40-43.
16. *Титова Н. І.* Перспективи кодифікації аграрного законодавства України / Н. І. Титова. – Львів, 1995. – 75 с.
17. *Уркевич В. Ю.* Про аграрне законодавство України / В. Ю. Уркевич // Проблеми законності. – 2009. – Вип. 100. – С. 218-225.
18. *Янчук В. В.* Проблеми і шляхи вдосконалення аграрного законодавства України / В. В. Янчук // Аграрне право України. – К.: Юринком Інтер, 1999. – С. 58-59.
19. *Янчук В. З.* Теоретические проблемы аграрного права Украины / В. З. Янчук // Правовые проблемы земельной и аграрной реформы в странах Центральной и Восточной Европы, России, Белоруси, Украины и других странах СНГ, государствах Балтии: тезисы докладов Междун. конгресса, [Минск, 9-10 сент. 1999 г.]. – Мн.: БГЭУ, 1999. – С. 99-103.
20. *Коваленко Т. О.* Систематизація аграрного законодавства України / Т. О. Коваленко // Стан та перспективи розвитку аграрного права: мат. Міжнар. наук.-теор. конф., присв. 80-річчю д.ю.н., проф., акад. АПрН України В. З. Янчука [Київ, 26-27 травня 2005 р.]. – К.: Магістр-ХХІ сторіччя, 2005. – С. 85-87.
21. *Єрмоленко В. М.* Правове положення приватноорендних сільськогосподарських підприємств / В. М. Єрмоленко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 1. – С. 48-51.
22. *Марченко С. І.* Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні / С. І. Марченко. – К.: ВГЛ «Обрії», 2010. – 199 с.
23. *Титова Н. І., Ващишин М. Я.* Конституційні засади земельних прав громадян України / Н. І. Титова, М. Я. Ващишин // Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України. – Львів: ПАІС, 2005. – 368 с.
24. *Буткевич Є.* Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського суду з прав людини судами України / В. Буткевич // Право України. – 2011. – № 7. – С. 48-63.
25. *Соловійов О.* Застосування практики Страсбурзького суду як джерела права в Україні: деякі проблемні аспекти / О. Соловійов // Право України. – 2010. – № 10. – С. 207-213.
26. *Окрема думка судді Конституційного Суду України В. М. Кампа стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Положення про загальноосвітній навчальний заклад» від 8 лютого 2010 р. // Вісник Конституційного суду України. – 2010. – № 2. – Ст. 27.*
27. *Ткачук П.* Правові позиції Конституційного Суду України / П. Ткачук // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 2. – С. 10-21.
28. *Кравчук О. В.* Правові позиції Конституційного Суду України як джерело права / О. В. Кравчук // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 4. – С.117-121.
29. *Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 220 с.*